

Història social de la llengua: dels orígens als primers intents de normativització del català (segles IX-XV)

Brauli Montoya Abat

Universitat d'Alacant

Resumen: Este trabajo tiene como objetivo reconstruir la historia social del catalán desde su surgimiento del latín hasta los primeros intentos de fijación normativa. Se establecen para ello tres etapas: gestación (IX), nacimiento (X-XI) y crecimiento (s. XIII-XV). Dentro de esta periodización destaca la abundante documentación del siglo XI con cambio de código entre el latín y el catalán, en la que se verifican los mismo tipos de combinación de lenguas que hoy encontramos en algunas comunidades bilingües. También se estudia el proceso de adquisición de un registro culto en el siglo XIV gracias a la acción de la figura de Ramon Llull, equivalente a la de Dante para el italiano, y el establecimiento de una variedad estándar para todos los territorios de lengua catalana basada en el habla del Reino de Valencia del siglo XV.

Palabras clave: lengua catalana, latín vulgar, sociolingüística histórica, cambio de código, codificación de la lengua.

Abstract: The aim of this work is to reconstruct the social history of Catalan from its emergence from Latin up to the first attempts of normative fixation. Three stages are established: gestation (9th century), birth (10th and 11th centuries) and growth (13th-15th centuries). Inside these periods the abundant documentation of the 11th century stands out with code-switching between Latin and Catalan, in which we verify the same types of combination of languages that we find today in some bilingual communities. There is also studied the process of acquisition of an educated record in the 14th century thanks to the action of Ramon Llull's figure, equivalent to that of Dante for the Italian, and the establishment of a standard variety for all the territories of Catalan language based on the speech of the Kingdom of Valencia in the 15th century.

Key words: Catalan language, vulgar Latin, historical sociolinguistics, code-switching, language codification.

1. PREÀMBUL

El professor i catalanòfil nord-americà Philip D. Rasico, en el primer número d'aquesta mateixa publicació (Rasico 2004: 457), encetava el seu treball fent una analogia entre «l'aparició d'una llengua en les fonts escrites més antigues» i «el naixement d'un ésser biològic» en base al fet que «ambdós fenòmens» passen per una «gestació» en què els seus elements de «caràcter incipient o embrionari evolucionen i es consoliden». Efectivament, el sorgiment de noves llengües a partir de les seues matrius, com en el cas de les llengües romàniques a partir del llatí, és susceptible de ser il·lustrat amb aquesta bella analogia, que ara podem completar amb el recorregut per les tres etapes del procés biològic paral·lel: *gestació*, *naixement* i *creixement*. La primera correspon a l'època en què el llatí tardà insinua a les seues entranyes la gestació d'un nou cos –el romanç– que no podem veure a primera vista però que intuïm per la prominència del ventre matern; l'*ecografia* o anàlisi filològica ens permet visualitzar al seu interior un embrió, que consisteix en un conjunt de noves formes que, sota una aparença de llatines, ens acaben conduint a un protoromanç. La segona etapa és la del *naixement*, que correspon, salvant les distàncies de durada, al moment en què assistim a l'espectacle d'un nou cos eixint de dins d'un altre: els textos bàsicament llatins que inclouen glosses o fragments romànics al seu si en són la metàfora perfecta. L'etapa final serà la del procés de *creixement*, que es dona quan tenim dos éssers humans on abans n'hi havia només un: la llengua mare llatina continua, com un cos adult, amb totes les seues funcions lingüístiques, mentre que el nou cos infantil –romànic–, en desenvolupament, comença a produir-se oralment d'una manera molt bàsica i, a poc a poc, anirà eixamplant les seues possibilitats expressives.¹

En el cas del català –si atenem al sorgiment de la modalitat escrita, que és l'única de què disposem de dades, com passa en la resta de llengües romàniques–, podríem dir que la *gestació* té lloc durant els segles IX i X, que és

1 García Turza (2003: 300) opina que aquesta mena de metàfores biologistes distorsionen la realitat lingüística que pretenen il·lustrar, especialment quan estudiem la documentació tan fragmentària que hi ha de les èpoques més reculades, durant les quals podem pensar que la parla era imperfecta. Personalment, no crec que els filòlegs, a qui va adreçada la present publicació, tinguen aquest pensament.

quan endevinem les primeres formes catalanes encara amb una «vestidura» llatina; és a dir, quan tenim un «cos» gramatical llatí i l'«ecografia» ens permet entreveure-hi un interior lèxic protocatalà. El *naixement* degué ocórrer entre els segles X i XI, que és de quan data l'única glossa extensa que coneixem i quan apareixen fragments i paràgrafs sencers en català a l'entremig de textos concebuts en llatí o que s'enceten i es clouen en aquesta última llengua. El *creixement*, del català, després d'haver-se trencat el cordó umbilical però encara sense una plena autonomia perquè dependrà de la mare llatina per a la seua *manutenció* gramatical i lèxica, tindrà lloc a partir del segle XII, quan el català serà protagonista dels propis textos; a poc a poc, la llengua catalana començarà a caminar sola en esdevenir llengua literària (s. XIII) i, finalment, assolirà la majoria d'edat amb l'adquisició del registre culte (s. XIV) i la fixació de la norma (s. XV). Amb aquests dos assoliments, el català haurà estat plenament format com a llengua de cultura en una comunitat de parlants sòlidament establida.

Naturalment, les altres llengües romàniques han passat també per una cronologia equivalent. Vegem-ho a través de la següent adaptació resumida de l'esquema que proposen Gimeno Menéndez & García Turza (2010: 167):

Etapa protoromanç (segle VIII - segona meitat del segle XI)

1^r període. Segle VIII (1ª meitat): diglòssia estricta entre llatí (varietat A) / romanç (varietat B).²

2ⁿ període. Segle VIII (2ª meitat): diglòssia àmplia entre llatí (llengua A) i romanç (llengua B).³ Sorgiment dels primers textos escrits en romanç.

- *Laudes regiae* de Soissons, primer text en francès (784-789).

3^r període. Segle IX (primeries): conflicte lingüístic a causa de la reforma carolíngia del llatí.

- Concili de Tours (813): reacció pastoral.

4^t període. Segles IX i X. Primeres mostres escrites en els romanços que encara no havien accedit a l'escriptura.

- *Códex Em. 46* de la Real Academia Española (964): primeres glosses en castellà.

2 La diglòssia *estricta* és la que es correspon amb el concepte originari (Ferguson 1959), que es refereix a l'especialització funcional entre varietats d'una mateixa llengua.

3 Diglòssia *àmplia* és la que es dona entre llengües diferents (Fishman 1967).

5^è període. Segle XI: conflicte lingüístic a causa de la reforma gregoriana:

- Excepte el francès (*Chanson de Roland*) i l'occità.

Etapa antiga i medieval (segle XII – segle XV)

Adquisició dels registres i fixació gramatical dels romanços.

Cal dir que Gimeno Menéndez & García Turza (2010) apliquen el concepte de *normalització lingüística* per a tres moments històrics dins el seu esquema originari: per a la segona meitat del segle VIII, que afectaria el francès, entre altres llengües;⁴ per a la primera meitat del segle IX, que afectaria el castellà (també entre d'altres llengües) i, finalment, per a l'etapa antiga i medieval, quan ja afectaria un major nombre de llengües i s'estendria fins al segle XV. Les dues primeres ocasions es refereixen realment a l'aparició dels primers textos escrits, d'acord amb el concepte de *planificació idiomàtica* de Haugen (1966; *apud* Gimeno Menéndez & García Turza 2012: § 5).⁵

Tenint en compte aquesta contextualització sociolingüística de les primeres etapes de les llengües romàniques, especialment del francès i el castellà, i l'analogia biològica de què hem partit en el present treball, passem a analitzar el capteniment del català des que aquest idioma es manifesta per escrit (s. IX) fins que assoleix la seua normativització (s. XV).

2. GESTACIÓ (SEGLES IX I X)

Segons la majoria d'estudiosos dels orígens del català (Bastardas 1989: 43; Tavani 1994: 33; Moran 2001: 14-15; Rasico 2004: 460), és en el segle VIII quan es podrien situar els primers temptejos d'un romanç autòcton al territori de la Catalunya Vella.⁶ En consonància amb aquesta datació, no és rar que les troballes més antigues de formes pre- o para- catalanes

4 Els autors d'aquest esquema històric també proposen la reconstrucció de la presència del català en l'escriptura des de la segona meitat del segle VIII, encara que no en tenim mostres (vegeu més avall la nota 10).

5 Segons el concepte de *normalització lingüística* proposat per Aracil (1965), l'escriptura d'una llengua no seria suficient per a omplir-lo de contingut; per tant, només en el tercer cas, que abasta fins al segle XV es podria parlar de normalització lingüística d'acord amb aquest autor.

6 El territori originari de la llengua catalana se situa a banda i banda dels pirineus orientals, on conflüen les antigues províncies romanes de la Gàl·lia i la Hispània.

en l'escriptura puguem referir-les als segles IX i X. Es tracta, en realitat, de textos en llatí que contenen elements de l'onomàstica, mots del vocabulari comú (amb referents agrícoles i domèstics) i fins alguns sintagmes que ofereixen una fesomia mixta entre llatina i catalana. La majoria es localitzen en diplomes, cartularis i còdexs de temàtica religiosa i feudal originaris d'Urgell i Vic.⁷ Alguns dels exemples d'aquesta llengua que encara podem considerar «subjacent» al llatí són els següents:⁸

Topònims: *Banieras* (<*Balnearias*, Banyeres), *Cheralbs* (Queralps), *Ferrera* (<*Ferraria*), *Pujo Regis* (<*Podium Regis*, Puig-Reig) [(819) 819]; *Puio* (<*Podium*, Puig) [857]; *Geronnense* (*Gerundense*, Gironès) [881]; *Palomera* (<*Palumbaria*); *Nogariolas* (Nogueroles) [898]; in ipsa *Rocheta* [960], in terminio de *Felgeroles* [962]; in comitatum *Menresa* [971]; in prado que dicitur *Fontecoberta* [975]; in ipsa *Frexaneda* [976]; in comitatu *Barchinona*, in *Vallès* [979]; *Caralio* ('Carall') [982].

Antropònims: *Tortora*, *Passarella*, *Elisavel* [932]; *Eleverta que vocant Morena* [962]; *Ego, Oriol...* [963]; *de condam Ermenric* [965]; in terra de *Bardina* [968].

Unitats lèxiques aïllades dins textos en llatí:

- Substantius: *kastagnarios et nogarios* ('castanyers i noguers') [875], *stelo* ('estel') [889], *kaballos* ('cavalls'), [892], *destriale* ('destral'), *axata* ('aixada'), *relia* ('rella'), *tovalia* ('tovalla') [900]; *coma* [913], *sesena* ('sisena') [918], *aragalius* ('aragall, xaragall, rec'), *maiolo* ('maiol') [932], *capud* ('cap geogràfic') [937], in *rocha fundata* [960], in ipsa *serra* [963], *cavagus* ('càvec, aixada') [977], *exadas* ('aixades'), *escudella* [986], *clapario* ('claper') [994], etc.
- Preposicions i conjuncions: *dono a Domino Deo* [960], *ipsa mea vinea de ipsa Guardiola* [986], in loco **que** dicunt... [960].

7 A part de la riquesa arxivística de les catedrals d'aquestes poblacions, l'Arxiu Reial de Barcelona (o de la Corona d'Aragó, ubicat a Barcelona) conté un fons documental abundantíssim dels segles IX i X xifrat en uns 20.300 documents (Ferrando & Nicolás 2005: 65).

8 Les antologies de textos utilitzades per a tots els exemples que seguiran han estat, principalment, les de Russell-Gebbett (1965), Rubio (1979) i Moran & Rabella (2001), completades amb l'estudi de Gimeno Betí (2005), el manual de Ferrando & Nicolás (2005: 59-60) i els exemplaris de Perarnau (1989) i Udina (1989).

- Adjectius: *de terras culta vel ermas* [960].
- Verbs: *et afronta ipsa vinea* [960].

Sintagmes (també al mig de textos llatins): *una fexa de terra* [962], *tres fexas de terras* [969], *terras de me* [973], *solidas setanta, cap-sas duas, avia nostra, suas germanas, germane mee, nebotos suos, barrile uno* [s. X].

Cronològicament, les formes precatalanes més matineres són les topòniques (del segle IX) i les més tardanes, els sintagmes (2ª meitat del s. X), que ja ens situen en el camí dels primers fragments textuais, els quals faran la seua aparició en el segle XI. És a dir, hi trobem una progressió en el grau d'implicació lingüística catalana dels diferents elements que compareixen en els textos llatins: els topònims serien els menys inserits en l'estructura sintàctica del català, seguirien els substantius (alguns apareixen ja en el s. IX), després vindrien les altres parts de l'oració, especialment els morfemes gramaticals (preposicions i conjuncions), i acabariem amb els sintagmes, que comporten la importació d'una mínima estructura sintàctica catalana al si del llatí.

3. NAIXEMENT (SEGLES X I XI)

L'època del *naixement* del català ve precedida per la presència esporàdica d'algunes glosses lèxiques del segle X i de principis de l'XI, on no sempre la glossa es correspon amb el mot català actual:⁹

- *sulcos-rigas* ('solc')
- *tia-soros matris* ('tia')
- *grando-petre* ('granís, pedra, calamarsa')
- *fermento-cervisa* ('cervesa')

Però *la glossa catalana* per excel·lència és una frase que, dissortadament, només tenim datada indirectament. La informació prové de Jaime Villanueva, un paleògraf de principis del segle XIX que la va descobrir en un còdex llatí del monestir de Ripoll.¹⁰ Per alguna raó que desconeixem,

9 Jimeno (2010: 214-218) fa un estat de la qüestió dels glossaris llatins de Catalunya entre els segles VIII i IX, però només en els dels segles X i XI copsem alguns reflexos del català (Colon & Soberanas 1985: 12).

10 Jaime Villanueva (1821), *Viaje literario a las iglesias de España*. Valencia (Tomo VIII, p. 46).

el manuscrit no ha arribat fins a nosaltres i només disposem de la transcripció de la glossa, que diu el següent: «*Magister meus novol q; me miras novel*». Segons la interpretació de Moran (1989: 105-106), el seu significat podria ser una cosa així: 'El meu mestre no vol que em mires, novell'. Es tracta d'un advertiment, adreçat als possibles nous lectors del còdex, per a indicar-los que no el poden llegir sense autorització. El manuscrit on es va trobar aquesta anotació marginal és del segle VIII però la glossa mateixa podria haver estat feta durant el segle X o principis de l'XI; és a dir que podem considerar-la, *grosso modo*, coetània de la famosa *glosa emilianense* del castellà (vegeu la figura 1).¹¹

4.º *Expositio fidei catholice Sancti Ambrosi Mediolanensis cibatatis epsci::: Qui cumque vult salvus esse &c.* atribuida comunmente á S. Atanasio. = 5.º Breve coleccion de cánones por materias, en que se mencionan los de los concilios Toledanos y Tarraconenses. = 6.º *Incipit exordium de ortu vel obitu Patrum: Esaias profeta qui interpretatur &c.* En este tratado al fol. 57 del libro se ven al margen escritas estas palabras: *Magister ms. novol (ó novel) q; me miras novel*. Esta bagatela en lengua vulgar es notable por su antigüedad; porque la letra es del siglo X, ó quando mas de los principios del siguiente. = 7.º *Expositio S. Hieronymi in*

Figura 1. Reproducció de la portada i la pàgina del llibre en què es donava a conèixer la glossa «*Magister meus novol q; me miras novel*»

Ara bé, aquesta època de «naixença» del català a l'escriptura ve representada, sobretot, per la presència de fragments superiors al sintagma en els textos redactats en llatí. Continua havent-hi mots solts, esparsos pel text, i sintagmes en català barrejats amb el llatí, però la novetat ara és la presència de frases (amb verb en forma personal) i paràgrafs que posen en entredit la *llatinitat* del text. Gramaticalment, les dues llengües com-

11 Bastardas (1977: 42) es lamentava que el català no tingués una «excusa» com la del mil·lenari de la llengua castellana (1977) per a commemorar els seus primers mil anys.

parteixen uns mateixos textos sense respectar, en la majoria dels casos, les fronteres oracionals. Es tracta del *canvi de codi* (Gimeno Menéndez & García Turza 2010: 134). Els textos que tenim datats amb seguretat com a més antics amb aquest fenomen són dos documents del comtat de Barcelona, un de 1023 (Rubio 1979: 190-191) i l'altre de 1031-1035 (Moran & Rabella 2001: 50-51). Observem-ne els següents fragments:¹²

Et si ego, infra primos quadraginta dies superscriptos, ipsam forsfacturam aut forsfacturas no la-t dreçava o no la t-emendava, incurrant supradictos omnes castros cum ombinus terminis... (1023)

Sicut superius scriptum est, si o tenrei et si o tendré sine engan me sciente, si es non ei de passione che chavalchar non puxa aut de aqua que passar non puxa, aut si non sum preso (1031-1035)

En el primer fragment, la seqüència en català («no la-t dreçava o no la t-emendava» [‘no te la redreçava o no te l’esmenava’]) constitueix el predicat d’una oració (subordinada adverbial condicional) que comença en llatí amb la conjunció condicional que encapçala aquest tipus d’oracions reglamentàriament («*Et si*»), segueix amb el subjecte («*ego*» [‘jo’]) i, després d’una inserció entre comes («*infra primos quadraginta dies superscriptos*»), continua amb el complement directe («*ipsam forsfacturam aut forsfacturas...*») [‘aquesta infracció o infraccions’] i acaba amb el(s) verb(s) de què depèn («dreçava» i «emendava», ja en català). L’organització oracional és llatina perquè el(s) verb(s) va(n) al final però, en haver posat els verbs en català, hom sent la necessitat de fer una represa pronominal del complement directe («[no] la [t dreçava o no] la [t-emendava]»).¹³ El text torna després al llatí amb l’oració principal: «*incurrant supradictos omnes castros cum ombinus terminis...*» [‘incórreguen tots els susdits castells amb els seus termes...’].

En el segon fragment, les alternances entre una llengua i altra es fan més sovintejades. La primera oració («*Sicut superius scriptum est*»), una subordinada adverbial de mode en llatí [‘Tal com ha estat escrit més amunt’], dóna pas a la seua oració principal en català («si o tenrei et si o tendré sine engan» [‘així ho tindrè i així ho mantindrè sense engany’]). Torna després al llatí amb una fórmula fixa en aquesta llengua («*me*

12 Posem la part llatina en cursiva i la catalana la deixem en redona.

13 A més del pronom *la*, que fa la funció d’acusatiu que comentem, hi ha el pronom *t* (*et o te*), amb funció dativa.

sciente» [‘sabent-ho jo’]) que permet recuperar l’expressió en català per a iniciar un nou període sintàctic amb una altra oració subordinada adverbial.

El concepte de *canvi de codi* o pas d’una llengua a una altra sense respectar les fronteres sintàctiques ha estat introduït, aplicat i analitzat en la seua tipologia, sobretot, per Poplack (1980) i Poplack & Sankoff (1988). Fins ara la recerca corresponent només s’ha portat a terme a partir del contacte entre llengües actuals i a nivell oral, com en el cas dels porto-riquenys residents a Nova-York en els anys 70 (del segle XX), els quals alternaven entre el castellà i l’anglès amb exemples com els següents (Poplack 1981: 42-45):¹⁴

- 1) No creo que son **fifty-dollar suede ones**.
- 2) **I told him that** pa que la trajera ligero.
- 3) Si tú eres puertorriqueño, **your father’s a Puerto Rican, you should de vez en cuando, you know, hablar español**.

En l’exemple 1 no es respecten els límits interns de l’oració completiva, la qual comença en castellà amb la conjunció «que»,¹⁵ continua amb el verb copulatiu «son»,¹⁶ també en castellà, i acaba amb l’atribut de la frase en anglès («**fifty-dollar suede ones**» [‘50 dòlars uns de pana’]), mentre que en l’exemple 2 el trànsit de llengües es produeix amb el pas entre l’oració matriu o principal («**I told him that**» [‘Li vaig dir això’]) i la inserida o subordinada («pa que la trajera ligero»). L’exemple 3, a part de repetir els dos tipus anteriors, és mostra de la introducció d’un modisme d’una llengua («**you know**» [literalment: ‘saps’]) dins una seqüència d’una altra («de vez en cuando (...) hablar español»).

Casos semblants es podien observar en els anys 90 del mateix segle XX entre els descendents de mallorquins emigrats a l’Argentina, que compartien l’ús del català i el castellà (Montoya 2003: 105-106):¹⁷

14 Subratllem el castellà i posem en negreta l’anglès.

15 Atesa la llengua majoritària del públic destinatari d’aquesta revista, no considerem necessari indicar el significat en català de les seqüències en castellà.

16 És una interferència de l’anglès haver conjugat aquesta forma verbal en indicatiu i no en subjuntiu (*sean*).

17 Mantenim el català en lletra redona, com havíem fet en els textos antics, i el castellà, subratllat, com hem vist en el seu contacte amb l’anglès. Les variants geolectals corresponents són la mallorquina del català, i l’argentina del castellà.

- a) Jo el castellà no el sabia perquè sé poco leer.
- b) I voltros vos ne reis,¹⁸ pero es bien cierto.
- c) Jo no tenc tanta memòria, vistes?, però te'n contaré una.

En l'exemple *a* el canvi de codi succeeix entre una conjunció causal que encapçala una oració subordinada («perquè / sé poco leer») i la resta d'elements d'aquesta oració. En el *b*, en canvi, hi ha dues oracions coordinades, cadascuna en una llengua, i la conjunció adversativa es fa en la mateixa llengua que la resta de l'oració que encapçala. Finalment, el cas de *c* és el de la introducció d'un modisme del castellà (vistes) al bell mig d'una seqüència en català.

Les alternances 1 (castellà/anglès) i *a* (català/castellà) pertanyen a l'anomenat canvi de codi *intraoracional*, en què es canvia de llengua entre els constituents d'una oració. És el cas del primer fragment llatí/català (1023), on hi ha una primera part d'una oració, formada per una conjunció, el pronom que hi fa de subjecte i un sintagma acusatiu («(Et) si ego (...) *ipsam fors facturam aut fors facturam*»), i la segona part, formada pel(s) verb(s) i el(s) pronom(s) de complement directe reprès(os) («no la-t dreçava o no la t-emendava»). En contrast amb aquest tipus de canvi de codi, les alternances 2 (castellà/anglès) i *b* (català/castellà) s'inscriuen dins el canvi de codi conegut com a *interoracional*, atès que el pas d'una llengua a una altra té lloc coincidint amb el trànsit d'una oració a una altra, ja si-guen coordinades entre si com coordinada i subordinada. És el cas del segon fragment llatí/català (1031-1035) entre l'oració subordinada («*Sicut superius scriptum est.*») i la principal («si o tenrei et si o tendré sine engan»). I el tercer tipus que hem vist és el que diem canvi de codi *emblemàtic*, que ocorre quan utilitzem una expressió singular d'una llengua mentre ens expressem en l'altra: en el cas del llatí/català, *me sciente* s'introdueix en la seua forma llatina enmig de frases en català perquè només se sap o tan sols se sol dir en llatí.

El document que representa més bé el fenomen del canvi codi llatí/català entre els textos del segle XI que estem estudiant és l'anomenat «Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet», localitzat al comtat d'Urgell i datat al final del període (1080-1095). Al contrari que en els dos textos anteriors, primerencs, en què el llatí predominava, ara és el català la llengua més abundant. El text ha estat analitzat monogràficament des d'una

18 La correspondència d'aquesta frase en un català més general seria «I vosaltres us en rieu».

perspectiva lingüística tradicional (Badia 1980; Rabella 1997), la qual ha deixat desatès el valor sociolingüístic que conté:

el romanç (...) hi apareix sovint barrejat amb diversos elements llatins (mots, formes, àdhuc frases), els quals irrompen cruament i violenta en el text del document (...) el romanç cedeix el lloc al llatí sense cap raó aparent que en justifiqui el canvi. (Badia 1980: 21)

podem comprovar com la redacció, que comença en llatí, canvia al català a partir d'un terme feudal (com *comanar*, *rancura* o *plet*), torna al llatí després d'un punt (quan s'acaba la unitat de significat) i, altra vegada, passa al català després d'haver emprat un mot romànic. (Rabella 1997: 12)

Com veiem, els dos autors intenten esbrinar les raons de la *barreja* de llengües d'aquest text sense posar-la en relació amb el fenomen del canvi de codi, tan habitual en els contextos socials de contacte de llengües. Simplement, cal traslladar al passat les troballes sociolingüístiques que hem fet en el present (Labov 1972: 128; 1452; Cotelli 2009: 5-6) i, més concretament, cal guiar-se pel *principi de la uniformitat* que ha de presidir la recerca en sociolingüística històrica:

The use of the present to explain the past then depends not only on new methods and new data, but also on locating points of contact and similarity between the present and the past that would justify the application of the new data. (Labov 1994: 20)

Segons aquest criteri, els contextos bilingües que hem exemplificat de l'època contemporània (castellà/anglès, català/castellà), salvant les distàncies entre llengua oral i llengua escrita, serien equivalents al context bilingüe del passat entre el llatí i el català. És ben cert que l'escriptura representa un nivell lingüístic molt elaborat i arquetípic, tal com es demostra en la majoria de documents del segle XI que hem recopilat, on fins i tot es perceben fórmules estereotipades en català igual que n'apareixen en llatí:¹⁹

Et ego, prescriptus Poncius, suprascripta omnia NO la·t TOLRÉ, NO te'n TOLRÉ (Rosselló 1074)

19 Les fórmules en català, inserides als textos en llatí, tenen el seu origen en la tradició jurídica oral dels francs germànics (Frank-Job 2010: 21). Destaquem en versaletes aquestes fórmules.

[‘I jo, el susdit Ponç, tot allò escrit més amunt no t’ho furtaré ni t’ho prendré’]

ad ipsos castellos prescriptos, NO te·n TOLREI, NE’ls te TOLREI (Rosselló 1088)

[‘pel que fa als castells referits, no te’ls furtaré ni te’ls prendré’]

omnem terram de Guifredo patre suo NO lo TOLRÉ, NE lo l’en TOLRÉ (Cerdanya 1064)

[‘tota la terra de Guifred, son pare, no la furtaré ni la prendré’]

Et ipsum castrum de villa de Maier no’l vos devedaré et PER QUANTAS VICES lo·m demandarets (Barcelona, 1039-1049)

[‘I aquell castell de la vila de Maier no us el prohibiré per quantes vegades me’l demanareu’]

PER QUANTES VEGADES lo·m recherà *per te ipsum vel per tuos missos vel missum* (Pallars 1068-1095)

[‘per quantes vegades me’l requeriràs per tu mateix o pels teus missatgers o missatger’]

Et de tuo adiutorio no·m desvedarei, ne no te n’engannarei, ne a comonir no me vedarei, PER QUANTAS VEGADAS lo·m manaràs o me·n comoniràs (Rosselló 1074-1090)

[‘I de la teua ajuda no rebutjaré ni t’enganyaré ni refusaré ser requerit per a donar servei per quantes vegades m’ho manaràs o m’ho requeriràs’]

Ara bé, alguns documents d’aquesta època donen a entendre molt sovint una escassa elaboració, símptoma segurament d’una presència de la llengua parlada que havia estat difícil de dissimular. És el cas dels «Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet». Per a Rabella (1997: 35-36), l’aparició inesperada de la segona persona de singular en algunes formes verbals i pronoms fa pensar que

aquests documents es devien dictar oralment a un escrivà (...) perquè la llengua que hi trobem no té un origen i una finalitat que puguem situar completament dins de la llengua escrita. (Rabella 1997: 35-36)

Com hem avançat, aquest text ofereix una profusió de canvis de codi que poques voltes respon a la inserció de formulismes concrets en una llengua o altra i, al més sovint, denota la presència oral del català en qui atorgava el document obrint-se pas entre la redacció intencionalment llatina de l’escrivà. Així, al poc d’haver encetat la presentació dels fets en el preceptiu llatí:

Hec est memoria de ipsas rancuras que abet dominus Guitardus Isarnus, senior Caputense, de rancuras de filio de Guillelm Arnall [‘Això és memòria dels greuges que té el senyor Guitard Isarn, senyor de Caboet, dels greuges del fill de Guillem Arnal’]

hi fa acte de presència el canvi de codi intraoracional:

(...rancuras de filio de Guillelm Arnall...) et que ag de suo pater [‘i que va tenir del seu pare’]

Efectivament, «que ag» (‘que va haver, que va tenir’) és part d’una oració de relatiu, on tenim en català el pronom que l’obri i el verb en forma personal, i que acaba en llatí amb el complement de règim preposicional («de suo pater»).

Immediatament després sobrevé el primer canvi de codi interoracional:

et non voluit facere directum in sua vita de ipso castro de Caputense che li comannà (‘i no va voler obrar rectament en la seua vida del castell de Caboet que li va encomanar’).

Ara és una altra oració de relatiu la que introdueix el català («che li comannà»), però, a diferència de l’anterior, s’hi manté l’ús d’aquesta llengua durant tota l’oració relativa. A partir d’ací predomina la llengua catalana sobre la llatina, la qual només intervé amb tímides incursions, com ara amb l’expressió formulària «*per nullo ingenio*», que ens indica que estem davant d’un canvi de codi emblemàtic:

Et dixit mihi Guilelm Arnall, et coveng-m-o, che no siria mos dons ni ma folia *per nullo ingenio*. (‘I em va dir Guillem Arnal, i m’ho va fer acordar, que no suposaria el meu dany ni la meua bogeria per cap enginy’)

La locució llatina en qüestió la retrobem, augmentada i corregida, en altres textos que denoten haver estat objecte d’una major elaboració, on apareix sota les dues variants que veiem a continuació:

sine fraude et malo ingenio
sine fraude et ullo malo ingenio

Una altra locució freqüent en aquesta mena de textos que també hem de considerar un canvi de codi emblemàtic és

la que apareix en llatí al mig de la següent frase catalana i que en altres textos compareix com a «*mortuus fueris*»:

quar non-o sub entrò *mortuum fuerit* Guilelm ('car no ho va saber fins que va morir Guillem')

Amb tot, els canvis de codi més freqüents són els dels dos primers tipus (intraoracionals i interoracionals). Vegem-ne una mostra de cadascun sense entrar ja en més comentaris.²⁰

Intraoracionals:

- et són rancurós de les toltes e de les forces que fa en la mea onor del servici del kastel et del Pug, que / *ad illum non debent facere* ['i tinc greuge de les exaccions i dels tributs injustos que aplica en la meua propietat al personal del castell del Puig, que a ells no han de fer']
- et tu non i avias / *nullum stabilimentum sine meo consilio* ['i tu no hi tines cap autoritat sense el meu consell']
- quar d'altra guisa / *elegit bajulum* / en la onor de Guilelm Arnal ['car d'una altra manera va elegir batle en la propietat de Guillem Arnal']
- él-o mannà / *in suum testamentum* ['ell ho manà al seu testament']
- que vos adjuvetis *ad mulier mea et ad filio meo* / per pled et per gera tro lor dret los en sia exid ['que vós ajudeu a la meua dona i al meu fill per plet o per guerra fins que llur dret els abandone']

Interoracionals:

- no me'n jachia re / *et sicut in ista pagine est scriptum* ['no em reconeixia res i així és en aquesta pàgina escrit']
- *Et illum tortum* / que él me'n fed et dreçar no-m volg ['i les injustícies que ell em va fer i no em va voler restituir']
- Et rancur-me de Mir Arnall de la casa de Boxtera che s'à presa e m'à tola / *et non debet abere nisi solum decimum* ['I tinc greuge de Mir Arnall, de la casa de Boxtera que ha pres i m'ha furtat i no ha de tenir ni una dècima part de sòl']

²⁰ A part de mantenir la redona per al català i la cursiva per al llatí, introduïm una barra separadora cada volta que hi ha un canvi de llengua.

- *Et totas istas rancuras / que avia de Guilelm Arnal ('I tots aquests greuges que tenia de Guillem Arnal']*

El text mereixeria una anàlisi més detinguda en relació a altres aspectes correlatius amb el del canvi de codi, com ara el de les persones verbals que s'hi fan servir, tal com hem vist més amunt de la mà de Rabella (1997: 35-36). Ara, però, ens interessa fixar-nos en la configuració quantitativa de cada llengua. El text reuneix 700 mots, 190 dels quals són en llatí i 510, en català (un 73%). Això significa que podem considerar-lo un text «més català que llatí» (Rabella 1997: 10; Moran i Rabella 2001: 57). En canvi, els dos documents de principis de la centúria que hem examinat, els del comtat de Barcelona de 1023 i 1031-1035, posseeixen una *quantitat* de català molt inferior: 12% i 24%, respectivament. Això ens porta a suposar que durant el segle XI es produeix un augment progressiu del català en detriment del llatí, com suggereix Moran (2004: 434):

Ya en el siglo XI la lengua catalana se aplica progresivamente en la redacción de textos de carácter feudal, (...) empieza con nombres propios, palabras e incluso frases en catalán, y progresivamente el elemento románico se incrementa en mitad de un texto en latín muy macarrónico que debería ser bien comprensible para todo el mundo. (...) Al final del siglo XI encontramos ya algunos documentos de carácter feudal escritos totalmente o mayoritariamente en catalán.

Tanmateix, quan fem créixer la nòmina de textos amb presència de les dues llengües durant el primer segle dels anys mil, comprovem que no hi ha tal progressió inicialment intuïda. Així ho hem pogut verificar a les dues antologies més completes pel que fa al segle XI (Rubio 1979; Moran & Rabella 2001),²¹ les quals ens han servit per a seleccionar una vintena llarga de textos d'aquesta època amb l'objectiu de valorar quantitativament la presència del català (mitjançant el canvi de codi) al llarg de tota la centúria. Hi hem cercat

21 Aquestes dues antologies són les úniques dedicades a l'època més arcaica del català. La de Rubio comprèn els segles IX al XII (per error, el títol la fa començar en el X) i inclou 160 documents del segle XI. La de Moran & Rabella s'enceta en el segle XI, del qual aporta només cinc textos però tots d'interès per a la història del català, i es clou en el segle XIII. Pel que fa a les altres antologies que coneixem (Russell-Gebbett 1965; Martí & Moran 1986; Prat & Vila 2002), abasten períodes molt més extensos (i un territori més limitat en el cas de la tercera) i tots els documents de l'XI que inclouen ja apareixen a les dues antologies seleccionades.

representació dels antics comtats catalans (només se n'ha exceptuat el de Ribagorça, sense documents amb una presència suficient del català) i dels temes més habituals que motiven l'accés del català a l'escriptura, especialment els juraments, conveniències, compareixences o memorials de greuges (Moran 1989: 123, 136-137; Rabella 1999: 9-10), però també les donacions, testaments, vendes o empenyoraments.²² Atesa la fragmentarietat amb què ens han arribat les mostres escrites del passat més remot (Labov 1994: 11; Kristol 2009: 27) i les limitacions amb què compta la sociolingüística històrica (Romaine 1988; Peersman 2009: 158-159), som conscients que no podrem oferir una idea cabal de l'evolució del català al si dels textos llatins de l'onzena centúria. Això no obstant, exposem els textos seleccionats perquè puguen observar-s'hi les variables referides (anys de redacció, comtats on es van presentar, temes tractats i percentatge de mots en català sobre el total del vocabulari de cada document) i fer-nos una idea del que deu representar el conjunt. Els hem organitzat en dues meitats cronològiques per fer veure el contrast entre el menor nombre d'aquesta mena de textos durant la primera meitat del segle (quadre 1) i la relativa abundor durant la segona meitat (quadre 2), fet propiciat per la reforma gregoriana (Gimeno & García Turza 2010: 167) i posat en evidència amb les primeres recerques sobre lingüística històrica catalana (Moran 1989: 119-120).

Quadre 1. Selecció dels textos amb canvi de codi llatí/català de la primera meitat del segle XI

Primera meitat del segle XI

<i>Any o interval d'anys</i>	<i>Comtat</i>	<i>Tema</i>	<i>% de català</i>
1010-1035 (25 anys)	Urgell	Jurament	22
1010-1035 (25 anys)	Urgell	Conveniència	41
1023	Barcelona	Empenyorament	12
1031-1035 (5 anys)	Barcelona	Compareixença	24
1028-1047 (19 anys)	Pallars	Jurament	35
1039-1049 (10 anys)	Barcelona	Jurament	17
1040	Osona	Venda	8
1050	Girona	Conveniència	15

1023-1050

8-41

²² La mostra ha estat composta amb tres textos de Moran & Rabella (2001) no inclosos en Rubio (1979) i amb 20 documents d'aquest últim llibre, que representen un 13% del conjunt documental de Rubio referit al segle XI.

Quadre 2. Selecció dels textos amb canvi de codi llatí/català de la segona meitat del segle XI

Segona meitat del segle XI

<i>Any o interval d'anys</i>	<i>Comtat</i>	<i>Tema</i>	<i>% de català</i>
1047-1098 (51 anys)	Pallars	Jurament	25
1051-1071 (20 anys)	Barcelona	Jurament	7
1055	Barcelona	Donació	19
1055-1098 (43 anys)	Pallars	Conveniència	12
1064	Cerdanya	Jurament	40
1066	Barcelona	Testament	14
1068-1095 (27 anys)	Pallars	Jurament	14
1074	Rosselló	Jurament	13
1074-1090 (16 anys)	Rosselló	Jurament	37
1080-1095 (15 anys)	Urgell	Greuges	73
1088	Rosselló	Jurament	32
1090	Barcelona	Donació	14
1090	Barcelona	Jurament	48
1092	Urgell	Conveniència	34
1099	Urgell	Conveniència	36

1047-1099

7-73

Com es pot apreciar, l'única visualització que podem fer d'una evolució creixent del català sobre el llatí durant el segle XI ens la donen els percentatges que resumeixen cada període: en els textos aportats per a la primera meitat del segle ens movem entre un 8% i un 41% de mots en català, i en la segona meitat, entre un 7% i un 73%. Si cerquem els documents amb major presència del català, hi destaca el ja referit i tractat en aquest treball dels «Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet» (Urgell 1080-1095). Ja n'hem destacat l'abundància i varietat de canvis de codi, la presència de segones persones gramaticals (que indiquen col·loquialitat) i també hem insinuat algun altre detall que singularitza el text al si de la documentació de l'època. Si l'excloem del còmput, la segona meitat del segle es mouria amb un marge entre el 7% i 48% (quadre 2), ja més a prop de l'oscil·lació que veïem per a la primera meitat del segle (quadre 1). Ara bé, si examinem els textos que donen les proporcions més altes de català, resulta que la majoria, a part de la repetició de les fórmules habituals en els documents públics de l'època, presenten algunes clàusules especials que intuïm que devien ser dictades pels atorgants i improvisades per l'escrivà en detriment

d'una redacció que havia de ser teòricament llatina. Per exemple, la «Conveniència entre el comte i el bisbe d'Urgell» (1010-1035), que té un 41% de mots en català, afig al final la següent clàusula que no trobem en altres conveniències:

et si tu E. episcopus ipsa mea emenna recebre no la volies o no la'm condonaves per tua bona voluntad, *absolutus sum ego E. comes de ipso sacramento suprascripto et ipsas meas* pignoras que ui te pennore soltes sian. [‘i si tu E. bisbe no volies rebre la meua esmena o no me la perdonaves per la teua bona voluntat,estic absolt, E. comte, d’aquell sacrament referit i aquelles penyores meues que avui t’empenyore siguen lliures’]

Com podem comprovar en aquest fragment, el català s’equipara al llatí en nombre de mots, mentre que en altres fragments del mateix text, que recullen les clàusules habituals, el llatí supera el català. Si anem al text de la segona meitat del segle amb major presència del català (un 48%) darrere dels «Greuges... », el «Jurament de Bernat Guillem» (Barcelona 1090), tornem a verificar el mateix fet:

et si de les ostis que vos en quonvengudes in ipsa convenientia, o de la valença de vostra onor ren vos posava o vos enfrania efre quaranta dies, que vos me’n commoreds per vos o per vostres missadges. [‘i si dels exèrcits en campanya que hem convingut en aqueix acord, o del valor de la vostra propietat res us posava o us infringia fins a quaranta dies, que vós em requeriu per vós mateix o per vostres missatgers’]

La hipòtesi que se’ns comença a erigir a partir d’aquestes constatacions és que la major o menor presència del català en els textos del segle XI podia dependre, més que del moment de redacció, del grau amb què els qui atorgaven el document es mantenien o s’apartaven dels cànons estipulats, tal com constata Frank-Job (2010: 24-25) per a les llengües romàniques en general. En el cas d’apartar-se del model i les fórmules habituals, l’escrivà quedava a expenses de transcriure uns fets per als quals el llatí podia no disposar dels recursos gramaticals adequats, especialment dels lèxics, derivats del món feudal i dels objectes agrícoles i casolans d’ús quotidià:

mots catalans que apareixien en els documents escrits en llatí (...), que s’escapaven als escrivans que recollien els mots vius dels qui els hi dictaven el contingut del document. (Udina 1989: 743).

el notari o escrivà escrivia en llatí tant com la mostra li proporcionava la fórmula feta (...) i tant com el seu coneixement del llatí hi abastava i només quan les seves possibilitats ja no li permetien de seguir usant paraules llatines, n'emprava de catalanes o equivalents (en un cert estadi d'evolució vers el català). (Perarnau 1989: 674)

Aquesta podia haver estat la motivació principal per a l'entrada del català a l'escriptura, la qual explicaria la presència del canvi de codi. Alguns filòlegs, com s'insinua a les cites anteriors («mots catalans (...) que s'escapaven», «tant com el seu coneixement del llatí hi abastava»), suggereixen que l'hibridisme llatino-català que s'hi observa podia ser resultat de la «imperícia» de l'escrivà:

entre els segles IX-XI (...) La llengua nova existeix i emergeix ara i adés en la redacció intencionadament llatina de documents i textos oficials, quan notaris i clergues lletrats es veuen traïts per llur realitat lingüística. La imperícia dels escrivans delata la vitalitat de la llengua derivada del llatí. (Gadea 1989: 449)

els documents s'escrivien en un llatí artificios, que no corresponia gens al llenguatge viu coetani. Tanmateix, els escrivents sovint es distreuen i cauen en la llengua viva. (Coromines 1982: 26)

Aquesta incompetència en llatí podia fer-se extensiva o ser exclusiva de la societat de l'època en general, com defensen altres filòlegs:

Aunque sea parcialmente y en pequeñas proporciones, en aquellos documentos de los siglos X, XI y XII, especialmente en los sacramentos y homenajes de los dos últimos, donde, a manera de fórmula, por rusticidad del notario y no por otra razón, se encuentran frases sueltas para mejor expresar lo que aquél no supo decir en latín, o por creer que así era más inteligible a los contratantes. (Antoni de Bofarull 1876-1878)

Els escrivans, davant la dificultat de traduir al llatí aquests fets nous i les declaracions en boca dels laics, no tenien altra opció sinó reflectir directament en romanç els motius bàsics en la redacció dels documents. I el baix nivell cultural propi de l'inici del feudalisme, fora dels centres eclesiàstics més il·lustrats, a més de determinar un nivell de llatí molt macarrònic, també ajudà a la incorporació del romanç en l'escriptura. (Moran 1989: 137)

Però, l'opinió més raonable sembla ser, com apuntàvem unes línies més amunt i fa veure també Vuletic (2010: 379, n. 43), la que descansa en les noves necessitats designatives de la societat feudal:

La teoria apuntada pels partidaris del poc coneixement del llatí en la societat de l'Alta Edat Mitjana, que considera que les paraules i expressions que apareixen en català les traduïen els escrivans a fi de fer-les entenedores, és interessant; tanmateix, aquesta hipòtesi no té en compte que aquests mots i fragments no són termes llatins de difícil comprensió sinó lèxic feudal. (Rabella 1999: 12)

Relacionat amb aquest tema hi ha el de si la intenció dels responsables de la producció d'aquells documents era la de redactar en llatí o en català. Per a Badia (1980: 19), catalanòfil, era el llatí la llengua en què es proposaven escriure:

la llengua d'ús més estès (...) als segles X, XI i XII (...) era (...) el llatí (...) que reflectia (...) una altra llengua (...) sense negar el valor inestimable que aquest llatí té en tant que font de coneixença del romanç que el compromet (perquè s'hi manifesta), la intenció dels qui l'empraven era, justament, d'expressar-se en llatí. (Badia 1980: 19)

En canvi, per al llatinista Bastardas (1989: 46), era el català la llengua en què pretenien redactar:

En els primers documents escrits amb intenció romànica, és a dir catalana, podem comprovar com era de forta la pressió llatina. Devia ésser difícil escriure un text una mica llarg prescindint del llatí. (...) D'aquests documents redactats amb intenció romànica el més notable és un jurament (...) (entre 1031 i 1035).

Davant d'aquest dilema, que se suma al de l'aptitud per a expressar-se en llatí, i tenint en compte que el canvi de codi és un mode de parlar basat en la superposició de les dues gramàtiques que el forneixen (Poplack 1980: 615), potser ens hauríem de plantejar que el canvi de codi de la societat catalana del segle XI, igual que ocorre en les comunitats bilingües actuals que el practiquen (Poplack 1980: 588), constituïa un nou signe d'identitat lingüística. Segons això, no podríem parlar d'ineptitud si hom no tenia consciència que s'expressava incorrectament en una llengua donada, i molt

menys podríem parlar de tenir la intenció d'escriure en una o altra llengua si hom no era conscient que realment manejava dos codis lingüístics. Arribats en aquest punt, ens hauríem de demanar si realment els porto-riquenys novaiorquesos o els emigrants mallorquins a l'Argentina que hem vist més amunt com a exemples contemporanis del canvi de codi són conscients que estan traspasant constantment les fronteres entre dos idiomes. Si això hagués estat així en la comunitat catalana del segle XI, hauríem d'evitar de continuar aplicant-hi la nostra concepció moderna que delimita nítidament el llatí i el català de les respectives èpoques «clàssiques» per a intentar mirar aquella societat amb els ulls del moment, per als quals és possible que no hi hagués dues llengües sinó una només però amb múltiples formes variants.

4. CREIXEMENT (SEGLES XII-XV)

La pregunta que toca fer-nos després de la reflexió anterior és en quin moment els parlants d'aquell català *naixent* consideren que la *criatura* és diferent de la *mare* i pot començar a *caminar* tota sola o, dit ja en termes lingüístics, quan es comença a percebre que es parlen dues llengües i no dues varietats d'una mateixa llengua (o una amb moltes variants). Per a Cerquiglini (1991: 86-87), referint-se a l'italià, aquest fet crucial té lloc amb la «presa de consciència de l'alteritat de l'idioma vernacle», avinentesa que s'escau quan un cronista diu que hom va cantar en llengua «vulgar» a Roma durant la coronació com a emperador d'Itàlia de Berengario I (any 915, segle X). En català, l'al·lusió a una manera de parlar diferent a la llatina és molt més tardana: data del segle XII (1138) i la trobem en el següent document:

Est quidem mansus in comitatu cerritanensi infra fines vel terminos ville Urgensis positus quem plebeico sermone vocant Casasus.

El fragment explica que hi ha un mas al comtat de Cerdanya, situat per davall dels límits de la vila d'Urgell, que, en *plebeico sermone*, és a dir, en la parla de la gent corrent, s'anomena Casasús.²³ De molt poc abans és

23 Vegeu en http://www.archive.org/stream/boletndelareal07acaduoft/boletndelareal07acaduoft_djvu.txt la reproducció del treball de Joaquim Miret i Sans (1913) «Pro sermone plebeico», publicat al *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Enero/Marzo 1913, V. 7, JUL 2 1961, Año XIII).

un primer «document (...) redactat ja intencionadament en llengua catalana», segons Moran & Rabella (2001: 63). És el «Jurament del comte de Pallars» (1098-1112), que reuneix un 92% de mots en català a pesar que el principi i el final són en llatí. Ja en ple segle XII, la resta de documents que coneixem en català (Moran 1984; Moran & Rabella 2001: 67-85) deixen de ser tributaris del llatí i, en el cas del text més conegut en català d'aquesta centúria, el *Llibre jutge* (1180-1190), es tracta d'una traducció d'un compendi legislatiu redactat en llatí, el *Liber iudicum*, cosa que ja palesa una consciència clara de la distància lingüística entre les dues llengües en joc. No debades, en aquest segle apareix un nou públic que és capaç de llegir per si sol però que el llatí l'entén amb dificultat i necessita fer-ho en català (Nadal & Sabrià 1982: 18).

Ara bé, si el català va emancipant-se del llatí, encara tardarà un segle més a fer-ho de l'occità, amb el qual hi ha durant tota la centúria dotzena i part de la tretzena un sentiment de constituir una mateixa comunitat de parla. Dante esmenta, al costat de la llengua d'*oil*, parlada pels francs (francesos), i la llengua del *sí*, parlada pels *latini* (=italians), la llengua d'*oc*, parlada pels *Yspani*, és a dir, occitans i catalans, segons Nadal & Prats (1982: 196). Un dels trobadors provençals que conreen aquesta llengua comuna, Albertet de Sisteron (1190-1221), identifica com a catalans els habitants de terres occitanes:

*Monges, cauzets, segon vostra siensa,
qual valon mais, catalan ho fransès?
E met se sai Guascuenha e Proensa,
e Lemozi, Alvernh' e Viannes,
e de lai met la terra dels dos reis.* (Nadal & Sabrià 1982: 18)

I en la mateixa línia, la primera poètica en una llengua moderna, compilada devers el 1200 pel català Ramon Vidal de Besalú (1160-1230?) i referida a l'occità, les *Razós de trobar*, oposa la «parladura francesca»²⁴ al «nostre lengage», on inclou la varietat lingüística de la regió occitana de Llemotges com a model a seguir per als qui volen practicar el conreu literari:

E per todas las terras del nostre lengatge son en maior auctoritat li cantar de la parladura de Lemozi que de null'autre. (apud Rafanell 1991: 31)

24 «Francesca» vol dir *francesa* (Cerquiglini 1991: 71-72, n. 12).

Per a Frank-Job (2010: 29) l'aparició d'un tractat com aquest en una llengua romànica representa un pas important en l'adquisició d'una consciència metalingüística. Per tant, s'havia entrat en el procés de creació d'una varietat normativa unitària per a Occitània i Catalunya. Però aquesta consciència unitària occitano-catalana anirà «reorientant-se» durant el segle XIII, en què els catalans continuen escrivint tractats de poètica provençal,²⁵ fins que un autor d'aquests, Jofre de Foixà, plantejarà la divergència lingüística de Catalunya en les seues *Regles de trobar* (1289-1291):

E sapies que en trobar proensales se entén lengatges de Proença, de Vianes, d'Alvernha e de Limosi, e d'altres terres qui llur son de pres, les quals parlen per cas. Empero, si tu trobes en cantar proençals alcun mot que sia frances o catalanesch, pus hom aquell mot diga en Proença o en una d'aquelles terres qui han lengatge convinent, les quals lor son pres, aquells motz potz pausar o metre en ton trobar e en ton cantar; e si ayso fas, no potz dir per axò que sia fals. (Nadal & Prats 1982: 203)

És a dir, *proensals* i *catalanesch* són presentades com a llengües diferents, de manera equivalent al francès, i no com feia Vidal de Besalú, un segle abans, per a qui la *parladura francesca* es posava en contrast amb el *nostre lengatge*, que era el conjunt d'occità més català. Moltes coses devien haver canviat: per a Martí de Riquer (1964: 180) i Nadal & Prats (1982: 202-205) la raó de pes era el cos de literatura que ja s'havia creat a finals del segle XIII en la «varietat catalana» (Ramon Llull, Arnau de Vilanova, les primeres cròniques medievals...). També hi compten en aquest lapse de temps la descomposició política d'Occitània i l'existència de traduccions entre l'occità i el català. Concretament, les circumstàncies polítiques de principis del segle XIII, que suposen la pèrdua de l'hegemonia que exercia Catalunya sobre Occitània,²⁶ fan que la tradicional consciència d'unitat lingüística comence a fragmentar-se entre les dues entitats polítiques. D'altra banda, és simptomàtic que el que es considera el primer text literari en català, les *Homilies d'Organyà*, siga una traducció de l'occità que data

25 També hi hagué autors de la Llombardia que escriviren de poètica trobadoresca. Tal és el cas de d'Uc Faidit, amb els seus *Donatz Proençals*, obra escrita devers el 1246 (Nadal & Prats 1982: 198).

26 La fita ve marcada per l'any 1213, en què es produeix la derrota a Muret (Occitània) contra els francesos del rei de la Corona d'Aragó, Pere I el Catòlic (Salrach 1982: 282-285).

de finals del segle XII o principis del XIII (Moran & Rabella 2001: 87-96). Així, de la mateixa manera que la traducció del *Liber iudicum* assenyalaria simbòlicament l'emancipació del llatí, la dels sermons occitans que donen origen a les Homilies d'Organyà la marcaria respecte a l'occità.

En suma, l'etapa del creixement del català comença amb la separació de la mare llatina i continua, per seguir amb l'analogia biològica, amb la del seu germà «bessó», l'occità. A partir d'aquest moment, el català desenvoluparà una varietat culta, que li permetrà «competir» directament amb els àmbits d'ús del llatí, i es posarà en el camí de fixar una codificació normativa unificadora per a tot el domini lingüístic.

4.1 Registres (s. XIII-XIV)

De manera similar a la tasca realitzada per a la creació d'un registre culte castellà per Gonzalo de Berceo (Bustos Tobar 1974), per una banda, i per Alfonso X el Sabio (Gimeno Menéndez & García Turza, 2010: 158-161), per l'altra, en català són Ramon Llull (1232-1315) en primer lloc i la Cancelleria Reial (1318) posteriorment els que donaran lloc a un model de llengua catalana destinat a omplir les funcions de la llengua literària i administrativa i, consegüentment, a anar desplaçant el llatí d'aquests àmbits (Nadal & Prats 1982: 320-356; 447-461; Prats 2009). Les bases per a la construcció d'aquest registre elevat per al català les assentarà Ramon Llull a les seues obres, però no solament amb l'exemple de la seua escriptura, sinó amb indicacions específiques, com les d'aquests fragments:²⁷

Art amativa

Aquesta amància és molt alta, e dels pus alts e generals començaments que podem la compilam. E cor havem fretura de vocables qui no són en vulgar, cové-nos usar d'alcuns vocables qui són en latí, e encara d'alcunes paraules estranyes qui no són en ús en vulgar ni en latí, sens les quals no poríem pujar esta amància a tan alt grau de bondat com cové, ne al propòsit

27 Aracil (2004: 50-54) reivindica les figures d'Alfonso X el Sabio i Ramon Llull per a les històries lingüístiques, respectives, del castellà i del català, amb la queixa que els historiadors corresponents no se n'han preocupat gaire. Almenys pel que fa al català, no és cert que haja estat oblidada l'aportació lul·liana, com tampoc no és cert que Llull no faça reflexions o observacions explícites sobre el tema de la llengua, tal com es demostra llegint les que segueixen.

que desiram no poríem venir, ni la entitat o realitat de les coses qui són no poríem predicar ni revelar a ésser amades e conegudes.

La entenció per què nós esta amància posam en vulgar, és per ço que los hòmens qui no saben latí pusquen haver art e doctrina com sàpien ligar lur volentat a amar ab bona amor, e encara, com sàpien haver sciència a conèixer veritat; e encara, per ço la posam en vulgar, que·ls hòmens qui saben latí hagen doctrina e manera com de les paraules latines sàpien devallar a parlar bellament en vulgar, usant de vocables d'esta art, car molts hòmens són qui de la sciència en latí no saben transportar en vulgar per defalliment de vocables, los quals per esta art haver poran.

Llibre de contemplació en Déu

Qui vol parlar bellament e rectoricalment e endreçadament, sàpia haver art e manera per la qual sàpia formar e dir sàviament e ordonada ses paraules.

Llibre del Gentil

Cada ciència ha mester los vocables per los quals mills sia manifestada; e car a aquesta ciència demostrativa sien mester vocables escurs e que los hòmens lecs no han en ús, e car nós façam aquest llibre als hòmens lecs, per açò breument e ab plans vocables parlarem d'esta ciència. (...) Injúria seria feta a aquesta ciència e a aquesta art si no era demostrada ab los vocables que li convenen, e no era significada ab les subtils raons per les quals mills és demostrable.

La necessitat (o «fretura») d'expressar nocions abstractes («la entitat o realitat de les coses qui són no poríem predicar ni revelar») el fa recórrer al lèxic llatí i a la derivació des del mateix català («paraules estranyes»). I la necessitat de fer intel·ligibles les idees complexes comporta la utilització de la hipotaxi en la construcció oracional («formar e dir sàviament e ordonada ses paraules», «demostrada ab (...) les subtils raons») amb subjuntius de subordinació («sàpia, sia») i nexes conjuntius («cor, e encara, ne, si») que Llull ha de pouar de la llengua popular (Badia & Moll 1960). En suma, l'aportació de Llull es pot condensar en dos punts, que tenen l'objectiu de proporcionar un registre formal al català:

a) La incorporació de neologismes lèxics directament del llatí i la creació de derivacions noves a partir dels recursos propis del lèxic català (*amar* → *amància*, *magne* → *magnificatiu*, *magnificar*, *bo* → *bonea*, etc).

b) La construcció d'una sintaxi oracional complexa basada en la subordinació, amb la formació de conjuncions a partir del lèxic català bàsic i l'ús de subjuntius (*encara* → *encara que*, *ja sia que* → *jatsia*, «si discreció *hagués*»).

Alhora que fa aquestes propostes estrictament lingüístiques, Llull s'expressa en català («esta amància posam en vulgar») perquè els qui no dominen el llatí puguen adquirir els coneixements que ell vol difondre («pusquen haver art et doctrina»); però també s'adreça als qui saben la llengua llatina per tal que aprenguen a transmetre en català allò que només saben dir en llatí («sàpien devallar a parlar bellament en vulgar»). Aquesta promoció de l'ús del català té el seu reflex en les constants peticions de persones distingides, com ara Joan I, que va ser rei entre 1387 i 1396, perquè es tradueixen llibres del llatí per a poder llegir-los (Prats 2009: 36, 39). De manera semblant a la de Llull, actua Dante Alighieri en *De Vulgari Eloquentia* (1303-1305) quan reivindica la constitució de l'italià com a llengua literària i codificada normativament, cosa que permetrà als nous lectors accedir a la cultura a través de la seua llengua d'ús habitual (Nadal & Prats 1982: 195-196).

Com és natural, les propostes de Llull no assoleixen uns efectes immediats. Segons Prats (2009: 55), un segle després d'introduït el lèxic nou, continua sense ús. Així ho fa observar arran d'una traducció al català – datada abans de 1380– de l'obra llatina *De regimine principum* (1280), en què el traductor, Arnau Estanyol, es veu en l'obligació incloure-hi un vocabulari que justifica en els següents termes:

Tots aquests vocables (...) no són bé acostumats o usats en lo nostre llenguatge (...) per tal que aquells qui al primer libre legiran, si atroben algun vocable escur qui no sia usat comunament segons lo llenguatge vulgar, recórreguen tant tost a la present declaració o esplanació, ordonada segons l'orde de les primeres lletres.

(...)

E no's meraveylen los letrats perquè aquí havem declarats alguns vocables qui a ells semblen comuns e usats. Car, si per rahó de l'ús del llatí, qui

és llenguatge perfet e propi a declarar les natures de les coses (...), emperò aytals vocables no serien comuns ne entesos per los simples ydiotes, qui usen solament lo llenguatge vulgar, qui és imperfet, per lo qual hom no pot declarar vocables ne rahons naturals sens gran multiplicació de paraules (...).

Axí matex no's meraveylen los simples si en diversos lochs d'aquesta esplanació nós havem posats alguns vocables pus acostats a la manera de parlar del latí que del romanç (...). Quar la manera del parlar del latí és perfeta e ha moltes maneres de parlar, de les quals una és pus covinent al romanç que no altra. (Prats 2009: 56-57)

Fixem-nos que la justificació comença advertint que entre els mots «escurs» per als «simples ydiotes, qui usen solament lo llenguatge vulgar», n'hi ha molts que no sobtaran als «letrats» però que s'hi han inclòs a pesar que «a ells semblen comuns e usats». És a dir, que hi hauria un sector de lectors, de més nivell cultural, a qui podia haver arribat alguna part del lèxic introduït per Llull i difós posteriorment. Si el propòsit del traductor era assolir un públic més ampli, Estanyol es curaria en salut fent un glossari ben comprensiu. Però no es pot dir que això signifiqui una nul·la difusió de l'acció lul·liana en la introducció de vocabulari culte. A més a més, el preàmbul del traductor té interès atès que se'ns explica que la llengua llatina disposa de tot aquest vocabulari perquè és una llengua «perfeta», per contrast al català, que és «imperfet». La *perfecció* del llatí es concreta en la possessió de «moltes maneres de parlar», només una de les quals «és pus covinent al romanç que no altra»; és a dir, l'existència en llatí d'un vocabulari amb el qual es pot assolir una expressió culturalment més elevada, atorga a aquesta llengua la possibilitat del registre formal que en català encara no es considera assolit.

Aquest «defecte», però, no és exclusiu del català, com veiem en la versió al castellà d'aquesta obra (de la mateixa època: mitjan segle XIV), que va encapçalada per un títol tan simptomàtic com el de *Glosa castellana al Regimiento de príncipes* i conté uns advertiments similars:

Aunque en el vulgar et en el latín o griego sea equal muchedumbre de nombres, muchas más cosas et concibimientos se pueden significar por la lengua latina o griega que por la vulgar. (Prats 2009: 50, not. 38)

Tanmateix, un segle després de la primera traducció catalana, se'n fa una de nova del *De regimine principum* (a càrrec de «mestre Aleix», de Barcelona, 1480) que ja no inclou ni el vocabulari ni la justificació del traductor del segle XIV. Això era senyal que l'acció lul·liana en el camp del lèxic havia acabat exercint el seu efecte cap al final del segle XV i la població lectora havia acabat, en consqüència, acostumant-se a un registre més elevat en el vocabulari (Prats 2009: 35-36).

L'aportació de Llull a una sintaxi oracional més complexa també va fent les seues passes. Nadal & Prats (1982: 453-456) consideren que cap al decenni dels 80 del segle XIV hi ha un punt d'inflexió en l'estil de la prosa cancelleresca, la qual va deslligant-se de l'excessiva fidelitat als models lingüístics llatins en la construcció de la frase que imperava en els primers decenniis del Tres-cents. En aquest sentit, la contribució inicial de Llull es tanca amb la del notari reial i escriptor Bernat Metge (1340/1346-1413), artífex de la prosa catalana humanista.

I la tercera de les propostes de Llull, la referent al foment de l'ús de la llengua, també es veurà afavorida en el segle XIV gràcies a l'impuls donat pel rei Pere el Cerimoniós al català en l'administració, que acabarà superant el llatí en el volum de la producció cancelleresca. Segons un càlcul de Nadal & Prats (1982: 457-458), basat en una antologia documental de l'època, fins a 1350 només hi ha un 15% de textos en català, mentre que durant la segona meitat de la mateixa centúria els textos en aquesta llengua passen a ser un 68% de tota la documentació produïda. En aquest aspecte cal destacar la contribució prèvia de Jaume I (1213-1276) amb l'acció d'arromançar els Fus de València i l'ordre que els processos judicials es redactaren en la mateixa llengua (Ferrando & Nicolás 2005: 133).

4.2 Normativa (s. XV)

En el segle XV el català ja posseeix una *elaboració estilística* i és ara quan s'inicia la fase de *codificació*, d'acord amb l'esquema de Conde (2007; *apud* Gimeno Menéndez & García Turza 2010: 160). No debades l'obra cabdal d'aquesta època que s'ocupa de la fixació normativa del català, *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagesívols* (copiada devers el 1492), pressuposa l'existència d'unes diferències de registre i, en consqüència, desaconsella el tipus de vocabulari que especifica el seu títol («mots grossers o pagesívols») perquè pertany a un nivell baix:

entre persones de bon ingeni e experiència, fàcilment se coneix dits vocals ésser de Empurdà, o d'Urgell, o de Mallorca, o de Xàtiva, o de les muntanyes, o pagesívols, dels quals no acostumen a usar los cortesans ne elegants parladors e trobadors (...) e altres perfetament pronunciantis lo vulgar català (...) [i] no stan bé en persones disertes ne doctes (Badia 1999: 120-22).²⁸

En altres paraules, aquesta obra aconsella seguir la manera d'expressar-se de la gent de «bon ingeni e experiència», dels «cortesans», dels «elegants parladors e trobadors» i de tots aquells «perfetament pronunciantis lo vulgar català»; que són els qui posseeixen un «parlar avisat» ('instruït per l'experiència'²⁹), el qual se sent («es lig») en «loch elegant» (Badia 1999: 124). Són, en definitiva, uns consells adreçats als qui volen fer ús d'un registre culte en els àmbits en què pertoca fer-ho, això és, els més distingits de la societat. En algun cas, hom concreta un àmbit d'ús, el de la predicació, on és apropiat un cert tipus de lèxic que no ha de fer-se extensible als usos generals de la llengua:

reyna e regina, tot se pot dir; mas lo vulgar català e valentià és dir *reyna*, car *regina* no s diu sinó en cobles o per trones per los predicants la paraula de Déu, com ara: «O, Regina del Cel».

De totes aquestes distincions estilístiques queden exclosos els sectors socials populars (illetrats en aquella època) i, especialment, els habitants d'alguns territoris de la comunitat lingüística que es consideren marginals («Empurdà», «Urgell», «Mallorca», «Xàtiva» o «les muntanyes»), els quals se suposa que poden seguir fent ús de la seues formes idiomàtiques habituals, que a voltes s'associen a «gent baixa», a un tipus de «dona rustical», i, fins i tot, a un parlar «molt inepte» (Badia 1999: 128, 130-131).

Però les *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagesívols*, a part de recomanar els usos lingüístics dels sectors socials cultivats de la societat catalanòfona del moment, postulen una sèrie de normes que es decanten per una varietat geogràfica concreta del català. Sense proclamar-ho específicament al cos del text, on se sol usar el nom doble de la llengua («català e valencià»), aquesta varietat, segons Ferrando (2002: 80-88), és la

28 Citem per l'edició de Badia (1999), que és la més completa i acurada del text de les *Regles*.

29 Aquesta és la definició del *Diccionari Català-Valencià-Balear* de l'accepció que *avisat* devia tenir en aquest context.

valenciana, sobretot pel percentatge de formes d'aquest origen que s'hi proposen com a normatives (el 85%) en detriment de les més esteses a Catalunya, però també per la influència d'intel·lectuals valencians en la redacció de l'obra. Paradoxalment, Ferrando (2002: 92-96) proposa un autoria catalana, la de Jeroni Pau, però que hauria partit d'uns materials inicials d'un autor valencià, Bernat Fenollar, i de l'enlluernament que exercia el prestigi literari de la València del XV. Certament, tant l'autor inicial del text com el cap i casal del regne valencià, gaudien d'una gran reputació dins i fora de la nació catalana.³⁰ Fenollar havia adquirit fama amb les seues correccions idiomàtiques, plasmades en una obra avui perduda, *Sentència... o Bandeig...* (València 1459), que va moure a diatriba a causa de les solucions proposades. Són reflex d'aquesta polèmica les obres *La brama dels llauradors de l'horta de València*. (València 1490), de Jaume Cassull, i *Lo procés de les olives* (València 1497), de Bernat Fenollar, Narcís Vinyoles, Joan Moreno, Jaume Cassull i Baltasar Portell. Sembla, doncs, fora de dubte que la varietat valenciana, en el moment de la fixació normativa de la llengua (segle XV), és la més prestigiosa en tota la comunitat catalanoparlant, com a fruit, segurament, del prestigi literari de la València del Quatrecent i del poder demogràfic, polític i econòmic que es derivava de ser la ciutat més poblada de la Corona d'Aragó.

5. CONCLUSIONS

Amb el recorregut que acabem de fer pels primers temps en la història social de la llengua catalana, corresponents a les etapes que hem anomenat, amb metàfora biològica, de *gestació*, *naixement* i *creixement*, hem vist com la nova entitat lingüística comença a deixar les seues primeres petjades a partir del segle IX (*gestació*), que esdevenen més notòries en els segles X i XI (*naixement*), i que delaten ja una llengua totalment independent des del segle XII (*creixement*). D'aleshores ençà, hem passat per un procés d'adquisició de noves funcions per a la llengua, amb la conformació d'un registre culte (segles XIII-XIV) i, finalment, per la fixació d'un codi normatiu basat en la varietat valenciana (s. XV). És digne de destacar el fet que el català, havent nascut a la Catalunya Vella, assoleisca el seu cim, amb

30 Aquesta era la denominació usual fins a les primeries del segle XVI que s'usava per a referir-se als territoris de llengua catalana de la Corona d'Aragó: Catalunya, les Illes Balears i el Regne de València.

l'establiment d'una varietat estàndard, no en el seu territori originari sinó en un territori nou on s'havia implantat uns segles després d'haver nascut: el Regne de València.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AQUINO-WEBER, DOROTHÉE; COTELLI, SARA; KRISTOL, ANDRES (2009), *Socio-lingüística historique du domaine gallo-roman*, Berne, Peter Lang SA.
- ARACIL, LLUÍS V. (1965), «Conflicte lingüístic i normalització lingüística a l'Europa Nova», dins *Papers de sociolingüística*, Barcelona, Edicions de la Magrana, pp. 23-38.
- ARACIL, LLUÍS V. (2004), *Do latim às línguas nacionais. Introdução à História Social das Línguas Europeias*, Santiago de Compostela, Associação de Amizade Galiza-Portugal.
- BADIA, ANTONI M. (1980), «L'Alt Urgell i el català occidental naixent», *Anthropos. Revista de Documentación Científica de la Cultura*, Marzo 1988, 18-29.
- BADIA, ANTONI M. (1999), *Les Regles de esquivar vocables i «la qüestió de la llengua»*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- BADIA, ANTONI M.; MOLL, FRANCESC DE B. (1960), «La llengua de Ramon Llull», dins *Obres Essencials*, Barcelona, editorial Selecta, II, pp. 1299-1358.
- BASTARDAS, JOAN (1977), «El català pre-literari», dins *Actes del Quart Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 37-64.
- BASTARDAS, JOAN (1989), «Quan es produí el pas del llatí al català?», *Revista de Catalunya*, 30, pp. 33-47.
- BASTARDAS, JOAN (1991), «El llatí de la Catalunya romana i l'origen i la formació de la llengua catalana», dins *La llengua catalana mil anys enrere*, Barcelona, Curial, 1995, pp. 39-71.
- BOFARULL, ANTONI DE (1876-1878), *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña*. Barcelona, Aleu y Fugarull, 3 vols. (Ed. facsímil de Jordi Ginèbra, *Escrits lingüístics*, Barcelona, Altafulla, pp. 277-323).
- BUSTOS TOBAR, JOSÉ JESÚS (1974), «Los cultismos en la obra del mester de clerecía: la obra de Berceo», *Boletín de la Real Academia Española (Anejo 28: Contribución al estudio del cultismo léxico medieval)*, Madrid, Real Academia Española, pp. 229-261.

- CERQUIGLINI, BERNARD (1991), *El naixement de la llengua francesa* (Edició catalana i estudi introductor de Jordi Mascarella i Rovira), Girona, Universitat de Girona, 2009.
- COLÓN, GERMÀ; SOBERANAS, AMADEU J. (1985), *Panorama de la lexicografia catalana. De les glosses medievals a Pompeu Fabra*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- COROMINES, JOAN (1982), *El que s'ha de saber de la llengua catalana*, Palma, Moll.
- COTELLI, SARA (2009), «Sociolinguistique historique: un tour d'horizon théorique et méthodologique», dins D. Aquino-Weber *et al.* (eds), pp. 3-24.
- FERGUSON, CHARLES A. (1959), «Diglòssia», *Quaderns de Ponent* [Lleida], 3/4, pp. 85-102.
- FERRANDO, ANTONI (2002), «Sobre l'autoria de les *Regles d'esquivar vocables*, encara», *Els Marges*, 70, pp. 67-98.
- FERRANDO, ANTONI; NICOLÁS, MIQUEL (2005), *Història de la llengua catalana*, Barcelona, Editorial UOC, 2011.
- FERRANDO, ANTONI (ed., 1989), *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana VIII. Àrea 7. Història de la llengua*, València, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- FISHMAN, JOSHUA A. (1967), «Bilingualism With and Without Diglossia; Diglossia With and Without Bilingualism», *Journal of Social Issues*, XXIII/2, pp. 29-38.
- FRANK-JOB, BARBARA (2010), «Traditions discursives et élaboration écrite des langues romanes au Moyen Âge», *Aemilianense*, II, pp. 13-36.
- GADEA, FERRAN (1989), «A la recerca d'un nom: vulgar, romanc, nostre llatí, catalanesc», dins A. Ferrando (ed.), pp. 447-460.
- GARCÍA TURZA, CLAUDIO (2003), «La glosa 89 del Em. 60, "el primer vagido del español"», *Estudis Romànics*, XXV, pp. 299-310.
- GIMENO MENÉNDEZ, FRANCISCO (1995), *Sociolingüística històrica (siglos X-XIII)*, Madrid, Visor Libros / Universidad de Alicante.
- GIMENO MENÉNDEZ, FRANCISCO; GARCÍA TURZA, CLAUDIO (2010), «La función social de los protorromances hispanos», *Aemilianense* II, pp. 127-202.
- GIMENO MENÉNDEZ, FRANCISCO; GARCÍA TURZA, CLAUDIO (2012), «Claves del proceso de formación de los protorromances hispanos», *Aemilianense* III.
- GIMENO BETÍ, LLUÍS (2005), *Aproximació lingüística als inicis de la llengua catalana (segles VIII al XIII)*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I.

- JIMENO, ROLDÁN (2010), «La tradición glosística: glosas jurídicas en los siglos III al XI», *Aemilianense*, II, pp. 203-244.
- KRISTOL, ANDRES (2009), «Textes littéraires et sociolinguistique historique: quelques réflexions méthodologiques», dins D. Aquino-Weber *et al.* (eds), pp. 25-46.
- LABOV, WILLIAM (1972), «Come usare il presente per spiegare il passato?», dins *Il continuo e il discreto nel linguaggio*, Bologna, Il Mulino, 1975, pp. 121-158.
- LABOV, WILLIAM (1994), *Principles of Linguistic Change. Internal Factors*, Oxford UK and Cambridge USA, Blackwell.
- MARTÍ, JOAN; MORAN, JOSEP (1986), *Documents d'història de la llengua catalana. Dels orígens a Fabra*, Barcelona, Empúries.
- MONTOYA, BRAULI (2009), «Tipologia textual i de registres en el català antic», dins M. Pérez Saldanya; J. Martines (eds.), *Per a una gramàtica del català antic*, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, pp. 73-85.
- MONTOYA, BRAULI; JOFRE, ANA (2003), «La atrofia en lenguas inmigradas. El caso del catalán de los mallorquines en La Argentina», *Estudios Catalanes* [Santa Fe, Argentina], I, pp. 95-108.
- MORAN, JOSEP (1984), *El Capbreu de Castellbisbal. Estudi filològic i lingüístic d'un text català antic*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona.
- MORAN, JOSEP (1989), «L'aparició del català a l'escriptura», dins *Miscel·lània Joan Bastardas*, 2, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 103-141.
- MORAN, JOSEP (2004), «El proceso de creación del catalán escrito», *Aemilianense*, I, pp. 431-455.
- MORAN, JOSEP; RABELLA, JOAN ANTON (2001), *Primers textos en llengua catalana*, Barcelona, Proa.
- NADAL, JOSEP MARIA; PRATS, MODEST (1982), *Història de la llengua catalana. 1/ Dels inicis fins al segle XV*, Barcelona, Edicions 62.
- NADAL, JOSEP MARIA; SABRIÀ, M. TERESA (1982), «L'accés del català a l'escriptura», *L'Avenç*, 49, pp. 15-21.
- PEERSMAN, CATHARINA (2009), «Une approche actuelle de matériaux médiévaux: les chartes de l'abbaye de Ninove sous l'angle de la sociolinguistique historique», dins D. Aquino-Weber *et al.* (eds), pp. 153-174.
- PERARNAU, JOSEP (1989), «Català abans de l'any mil», dins A. Ferrando (ed.), pp. 671-675.

- POPLACK, SHANA (1980), «Sometimes I'll start a sentence in Spanish *y termino en español*: Towards a typology of code-switching», *Linguistics*, 18, pp. 581-618.
- POPLACK, SHANA (1981), «El bilingüismo y la alternancia de lenguas: consideraciones tipológicas», *Boletín de la Academia Puertorriqueña de la Lengua Española*, IX/2, pp. 41-55.
- POPLACK, SHANA; SANKOFF, DAVID (1988), «Code-switching», dins U. Ammon; N. Dittmar; K.J. Mattheier (eds.), *Sociolinguistics. Soziolinguistik*, Berlin, Walter de Gruyter, II, pp. 1174-1180.
- PRAT, ENRIC; VILA, PEP (2002), *Mil anys de llengua i literatura catalanes al Rosselló*, Canet de Rosselló, Trabucaire.
- PRATS, MODEST (2009a), *Engrunes i retalls: escrits de llengua i de cultura catalanes*, Girona, Universitat de Girona.
- PRATS, MODEST (2009b), «Un vocabulari català a la versió del Regimine principum de Gil de Roma», dins M. Prats (2009a), pp. 33-80.
- PRATS, MODEST (2009c), «Ramon Llull, "creador del català literari"», dins M. Prats (2009a), pp. 81-89.
- RAFANELL, AUGUST (ed., 1991), *Un nom per a la llengua. El concepte de llemosí en la història del català*, Vic, Eumo.
- RABELLA, JOAN ANTON (1997), «Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet (1080-1095)», dins *Homenatge a Arthur Terry 1*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 9-49.
- RABELLA, JOAN ANTON (1999), «La relació entre el llatí i el català a la documentació arcaica», *Llengua & Literatura*, 10, pp. 7-19.
- RASICO, PHILIP D. (2004), «Sobre l'evolució fonològica de la llengua catalana a l'època dels orígens», *Aemilianense*, I, pp. 457-480.
- RIQUER, MARTÍ DE (1964), *Història de la literatura catalana. I*, Barcelona, Ariel, 1980.
- ROMAINE, SUSANNE (1988), «Historical Sociolinguistics: Problems and Methodology», dins *Sociolinguistics. An international Handbook of the Science of Language and Society*, Berlin: Walter de Gruyter, II, pp. 1452-1469.
- RUBIO, LUIS (1979), *Documentos lingüísticos catalanes (s. X-XIII)*, Murcia, Universidad de Murcia.
- RUSSELL-GEWBETT, PAUL (1965), *Mediaeval Catalan Linguistic Texts*, Oxford, The Dolphin Book.
- SALRACH, JOSEP M. (1982), *Dels orígens a 1714*, dins A. Balcells (ed., 1980-1982). *Història dels Països Catalans. 1. Dels orígens a 1714. 2. De 1714 a 1975*. Barcelona, Edhasa, vol. I.

SANCHIS GUARNER, MANUEL (1980), *Aproximació a la història de la llengua catalana*, Barcelona, Salvat.

TAVANI, GIUSEPPE (1994), *Breu història de la llengua catalana*. Barcelona, Edicions 62.

UDINA, FREDERIC (1989), «Noms catalans als documents llatins de la Catalunya dels segles XI, X i XI», dins A. Ferrando (ed.), pp. 743-750.

VULETIC, NICOLA (2010), «Para una historia social del romance temprano en Dalmacia», *Aemilianense*, II, pp. 363-389.